

Р.А. Калюшняк
начальник кафедри
теорії і історії держави та пра
Кієвського інституту внутрішніх справ
доктор юридичних наук
В.М. Бутун
кандидат юридичних наук

Глобалізація світової економіки надає широкі можливості для управління міжнародними фінансовими потоками з використанням офшорних фірм і банків, які практикується компаніями всього світу. Технологія міжнародних трансфертних операцій – одна з найбільш тонких і “закритих” галузь “ноу-хау” компаній і банків. Це пов’язано з тим, що сфера міжнародного податкового і валютно-фінансового планування компанії торкається відносин з офіційними органами як своєї, так і іноземних держав.

В останні роки національна і міжнародна кредитно-фінансова система зазнала значних організаційно-технічних перетворень. Стрімкий розвиток сучасних засобів комунікацій, створення нових можливостей по здійсненню міжбанківських і внутрібанківських операцій вимагають від державних контролюючих органів використання нових заходів по боротьбі з виведенням грошей, податкових порушень, шахрайства з фінансовими коштами та “втечі” національних капіталів за кордон. Слід враховувати використання господарськими системами підпільних банківських систем, таких як “Navala” в Індії, “Fei chi’en” у Китаї та “Hundi” в Пакистані та діючих прототипів віртуального банку, таких як Security First Bank або Mark Twain Bank у США, що функціонують в системі Інтернет.

За прогнозами експертів ООН, в майбутньому світова економіка зійдеться, перш за все, з ростом економічної злочинності, пов’язаної з використанням прогресуючих в своєму розвитку фінансових схем і механізмів та сучасних технологій.

В свій час, пограбування поштового вагону поїзду Глазго – Лондон, коли було викрадено 2,5 млн. фунтів стерлінгів було резонансним і сенсаційним, сьогодні – привласнення 500 млн. дол. (Роберт Максвелл, керівник групи державних компаній), 450 млн. дол. (Ейзіл Нейдир, глава компанії Polly Peck), 10 млн. фунтів стерлінгів (директор банку Bank Commerce International) “злочинами століття” не вважають.

Операції пов’язані з шахрайськими схемами “інструментів першокласних банків”.

Шахрайські операції з “інструментами першокласних банків”, які з’явилися в кінці 60-х – початку 70-х, в останнє десятиріччя набули вражаючих масштабів і мають широке розповсюдження на міжнародних ринках.

Практично неможливо виразити в цифрах ті суми, які були втрачені в результаті таких шахрайських операцій. Але, для прикладу, можна навести деякі дані. За інформацією федерального кримінального Бюро Німеччини, в результаті шахрайських дій та недобросовісних інвестиційних рекомендацій, виконаних в Німеччині щорічно втрачають приблизно 40 млрд. німецьких марок. В США за останні три роки Комісія по цінним паперам і біржовим операціям порушила 35 справ проти осіб, пов’язаних з шахрайськими схемами “інструментів першокласних банків”. За неофіційною інформацією ФБР, за останні роки збиток в результаті приблизно ста випадків шахрайства з інвестиціями, розслідуваних ним з 1987 року, складають більш 350 млн. дол.

Нікдані цифри повинні бути набагато вищі. В зв’язку з латентністю замаскованих злочинів, правоохоронним органам відомими становляться близько 10 відсотків випадків такого типу шахрайства.

До найбільш поширених типів злочину, що відомі як “інструменти першокласних банків”, можна віднести торгові операції з нібито випущеними чекними, резервними акредитивами (Standby Letters of Credit), гарантіями (Prime Bank Guarantees) та борговими зобов’язаннями (Prime Bank Notes).

Шахраї, використовуючи схему “інструментів першокласних банків”, в більшості випадків знаходять свої жертви серед категорій осіб, які шукають швидкої можливості розмістити свої кошти та таких, яким необхідно отримати гроші на кредити. В останній час, замість не завжди зрозумілих “гарантій пов’язань першокласних банків” та “резервних акредитивів” злочинці використовують такі банківські інструменти, які дійсно існують на фінансових ринках. До них можна віднести “казначейські векселя”(Treasury Bills), “облігації” (Bonds), “депозитні сертифікати” (Certificates of Deposits), “акредитиви” (Letters of Credit), “переказні векселі” (Bills of Exchange) та інші.

Завдяки сучасним інформаційним технологіям шахрайські операції отримали поширення на всіх континентах. Ця проблема стала транснаціональною.

Вражають обсяги “інструментів першокласних банків”. За підрахунками міжнародних експертів фінансових та правоохоронних органів, номінальна вартість таких “інструментів”, що знаходяться сьогодні в обороті, складає близько 5 трлн. дол. США. Фінансові та господарські суб’єкти, які використовували зазначені інструменти, виконувати обов’язки по них ніколи не будуть і не збираються це робити. Але все ж таки “інструменти першокласних банків” мають свій замаскований, “таємний” вторинний ринок обігу, до якого має доступ обмежена кількість людей.

Офшорні центри

Велике занепокоєння викликає і таке негативне загальносвітове явище, як “виведення брудних коштів”. Масштаби цього явища також вражають. Інформація, яка була надана на Азіатсько-Тихоокеанській конференції з теми боротьби з транснаціональною організованою злочинністю виконавчим директором управління Організації Об’єднаних Націй по контролю за наркотиками та попередженню злочинів Піно Арлаккі, суми відмитих коштів складають 2-5% від обсягу світового ВВП. За даними експертів ООН,

сума від незаконного продажу наркотиків становить близько 500 млрд дол. США в рік, загальний дохід організованої злочинності – близько 1 трл. дол., а шоденне надходження до світових фінансових ринків – до одного мільярда американських доларів.

Зазначені числа можна порівняти тільки з обсягами коштів транснаціональних корпорацій. На теперішній час, в світі існує близько 55 тис. ТНК, які свою чергу контролюють біля 170 тис. закордонних філій. Тільки 100 ТНК (виключенням банківських і фінансових корпорацій) в 1990 році мали в своєму розпорядженні активи на загальну суму 3,1 трлн. дол., з яких 1,2 трлн. дол. знаходились за межами країн, де розташовані материнські компанії.

Процес європейської уніфікації неминує відкриває нові значні ринки, що були виключені діючими раніш правовими нормами. Слід відмітити, що “Об’єднана Європа”, включаючи нинішніх членів ЄС, набуває купівельної здатності, яка може перевищує подібні у США, в Японії. Таким чином можна зробити висновок, куди спрямована міграція капіталів (в тому числі і “брудних”) з фінансових центрів світу.

Сприятливі умови для легального і нелегального бізнесу створюють так звані “податкові оази”. Держдепартаментом США, в 1998 році, у доповіді International Narcotics Control Strategy, звернуто увагу на розвиток “офшорних фінансових центрів”, що підтримують відмивання коштів. Більша частина таких центрів знаходяться в Карибському басейні та Європі. В доповіді говориться про існування 55 юрисдикцій, яким характерні всі як і з дев’яти ознак офшорних фінансових центрів, а саме наявність офшорних банків; фінансування трастових та управляючих компаній; міжнародних бізнес-корпорацій, що звільнені від податків; страхових трастових компаній; страхових та перестраховочних компаній; економічне громадянство, що спонсорується урядом; наявність послуг в Інтернеті та фінансування проведення ігор в мережі Інтернет.

У Європі це Андорра, Угорщина, Гернсі, Гібралтар, Данія, Джерсі, Ірландія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мадейра, Мальта, Монако, острів Мен, Нідерланди, Об’єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії, Франція, Швейцарія.

Про масштаби офшорної діяльності свідчать дані про реєстрацію компаній у країнах і зонах, що надають сприятливі режими оподаткування доходів і майна. За числом офшорних компаній світовими лідерами є: Антильські острови, Бермудські острови, Британські Вірджинські острови, Кайманові острови, Кіпр, Ліхтенштейн. У Ліхтенштейну дохід від зареєстрованих 40 тисяч офшорних компаній складає близько 30% бюджетних надходжень (реєстраційні і щорічні платежі). На Кіпрі до середини 90-х років від зареєстрованих 20 тис. офшорних компаній дохід щорічно складає приблизно 200 млн. дол. (до кінця 90-х років в Кіпрі вже було зареєстровано 28 тис. офшорних компаній). Приблизно такий же дохід Антильські острови одержують за рахунок 30 тис. зареєстрованих компаній. На Кайманових островах створено близько 25 тис. компаній. До 1995 року в

Британських Вірджинських островах було зареєстровано понад 15 тис. офшорних компаній, приблизно по одній на кожного жителя острова (приблизно, що населення адміністративного центру Вірджинських островів Па Гаупа складає 4 тис. осіб). На Бермудських островах щорічний дохід від більш ніж 6,5 тис. зареєстрованих компаній до середини 90-х років становить близько 25% валового національного доходу (250 млн. дол.), а доходи від міжнародної фінансової діяльності склали близько 40% валового внутрішнього продукту країни. На островах Терксі і Кайкос зареєстровано понад 7 тис. офшорних компаній.

У початку 80-х років відзначається бурхливий і постійний ріст банків і банківських відділень, страхових і перестраховувальних компаній, які створюються на офшорних територіях. На Кайманових островах зареєстровано понад 500 офшорних банків, у тому числі відділення або дочірні банки понад 43 з 50 найбільших банків світу.

До середини 90-х років сукупна сума депозитних внесків банківських відділень на Кайманових островах перевищувала 150 млрд дол. У Гонконзі ліс понад 300 банків з генеральною ліцензією і понад 1,5 тис. відділень іноземних банків, 160 депозитних і 250 страхових компаній. На Багамських островах на банківський і фінансовий сектор приходить близько 8% валового внутрішнього продукту країни. На острові Гернсі зареєстровано близько 50 банків. На Бермудських островах зареєстровано понад 100 страхових компаній різних типів; на Кайманових островах – 360 страхових компаній і відділень іноземних страхових компаній; на острові Терксі – близько 200 страхових компаній.

У якості офшорів можуть виступати як розвинені, так і країни, що розвиваються, або їхні території. Сприятливі режими оподаткування окремих видів доходів надають такі високорозвинені країни: Канада, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Монако, Нідерланди, Об’єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії, США, Франція, Швейцарія і Японія. До країн і офшорних територій, що динамічно розвиваються, відносяться: Багамські острови, Барбадос, Бермудські острови, Британські Вірджинські острови, Гернсі, Гібралтар, Гонконг, Джерсі, Західне Самоа, острови Кука, Мавіція, Сінгапур. Офшорні центри значно розрізняються за таким показником, як дохід на душу населення. До середини 90-х років дохід на душу населення на Кайманових островах складав 27 тис. дол., на Бермудських островах – 20 тис., на Кіпрі – 12 тис., на Барбадосу – 11,5 тис., на островах Терксі і Кайкос – 5 тис. дол.

Офшорні центри можуть дислокуватися на території самостійних держав, шлегних територій, територій у складі держав, володінь з місцевим самоуправлінням якої-небудь держави.

Незалежними державами є: Джерсі, Ірландія, Кіпр, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Монако, Багамські острови, Барбадос, Беліз, Невис і Сент-Кітс (незалежна держава – Федерація Сент-Кристофер і Невис), Панама, Вануату, Західне Самоа, острови Кука, Сінгапур.

Особливу групу становлять території, що входять до складу якої-небудь держави, але мають права в сфері місцевого самоврядування. До володінь чи залежних територій належать Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії (включаючи Гернсі (територія в складі), Гібралтар (територія в складі), острів Мен (територія в складі), управління територія), Бермудські острови (володіння з місцевим самоврядуванням), Британські Вірджинські острови (територія, що знаходиться підпорядкуванні), Кайманові острови (володіння з місцевим самоврядуванням), Теркс і Кайкос (підлегла територія з внутрішнім самоврядуванням). Територіями Королівства Нідерландів є Антильські острови (з місцевим самоврядуванням) і Аруба (самокерована територія). Заморські департаменти Французької Республіки – Реуньйон, Гваделупа, Гвіана, Мартиніка і Гаяна є територіями. Острів Мадейра є територією в складі Португалії з місцевим самоврядуванням. Федеральною територією Малайзії є острів Лабуан.

Офшорна територія (зона) може являти собою частину основної території унітарної, федеративної чи конфедеративної держави: Нью-Брансвік (провінція Канади), штати США – Вайоминг, Делавер, Флорида, Каліфорнія, Цуг (у Швейцарській Конфедерації). Статус конкретної території може змінюватися. Так, у 60-70-і роки ряд залежних володінь одержали незалежність. У 90-і роки змінилася належність Гонконгу.

Офшорні країни і зони можна умовно розділити на універсальні та спеціалізовані. У сучасних умовах більшість офшорних країн, зон і територій відноситься до універсальних, тобто пільгові умови оподаткування надають, незалежно від видів діяльності підприємства. Прикладами універсальних офшорних центрів є: Британські Вірджинські острови, Бермудські острови, Кіпр, Кайманові острови, острови Кука.

До вузькоспеціалізованих центрів і зон можна віднести:

Швейцарську Конфедерацію (інвестиційна і банківська діяльність), Ліхтенштейн (інвестиційна діяльність), Австрію (банківські послуги фізичних осіб), Монако (податкове планування для фізичних осіб), Нідерланди (інвестиційна діяльність).

Для використання конкретної території як місця установа компанії важливе значення може мати членство країни (території) у різного роду міжнародних організаціях і об'єднаннях. Так, повними членами Європейського Співтовариства є Люксембург і Ірландія. Мальта і Кіпр є асоційованими членами Європейського Співтовариства. Особливий статус має Гібралтар (ліцензовані гібралтарські страхові компанії можуть здійснювати діяльність у країнах – членах Європейського Співтовариства). Не є членами Європейського Співтовариства острови Джерсі, Мен, однак особливі відносини цих офшорних центрів із Об'єднаним Королівством Великобританії і Північною Ірландією створюють ряд додаткових унікальних можливостей. Заморські департаменти Франції розглядаються як складові частини Європейського Співтовариства. Особливі взаємини існують між Нідерландськими Антильськими островами і Європейським союзом.

будь-яка країна має такі особливості податкового законодавства, можуть бути використані з метою міжнародного податкового уникнення, чи підмивання коштів здобутих злочинним або незаконним способом. Однак багато держав цілеспрямовано створюють особливі (пільгові) зони для здійснення міжнародної діяльності. До таких центрів і зон належить 80 держав.

Важливою причиною тому світі відноситься біля 80 держав. Це пов'язано з тим, що адміністрація офшорних зон регулярно одержує доходи від реєстрації фірм, щорічних платежів і мита, місцевих податків, хоч і в невеличкій кількості створюваних кампаній. Місцеве населення одержує доходи від працевлаштування в офісах іноземних фірм, у службах зв'язку, готельній, транспортних підприємствах тощо.

Важливим моментом є те, що офшорний режим вводиться саме для приваблення іноземних інвестицій. Тому, як правило, податкові й інші пільги надаються лише для іноземних компаній, і паралельно приймаються заходи для ізоляції офшорного бізнесу від внутрішнього ринку.

Офшорні капітали

Важливими правових норм, посилення контролю за банківською діяльністю в офшорних зонах і організацією протидії легалізації злочинних доходів мотивуванням є зменшення витрат на управління коштів з банківського сектору в фондовий ринок.

Міжнародний ринок цінних паперів – це, насамперед, первинний ринок цінних паперів поки що не одержав адекватного розвитку. Тому міжнародним ринком цінних паперів розуміється випуск останніх, виданих у так званих свровалютах і здійснюваний емітентами поза рамками якого-небудь національного регулювання емісій. У більш широкому сенсі міжнародний ринок цінних паперів розглядається як сукупність власних міжнародних та іноземних емісій, тобто випуску цінних паперів іноземними емітентами на національному ринку інших країн. В даний час міжнародний ринок цінних паперів включає як ринок акцій, так і ринок облігацій. Емісії міжнародних акцій почалися в кількості-небудь помітних обсягах лише із середини 80-х років, у той час як емісії облігацій – із середини 60-х років і в вартісному обсязі поки що перевищують перші в 9-10 разів. Саме облігації є нині основним і стабільним цінним папером, порівняним на міжнародному рівні.

Незважаючи на довгострокове функціонування, ринок “євробондів” багатьох в чому залишається неясним, насамперед стосовно джерел походження позичкового капіталу. Існують різні оцінки фахівців про категорії інвесторів на ринку “євробондів”. Більшість сходиться в тому, що на цьому ринку цінних паперів панують інституціональні інвестори. Тільки дуже невелика кількість індивідуальні інвестори, можуть у тій чи іншій мірі конкурувати з інституціональними інвесторами при здійсненні міжнародного обігу капіталу, встановленні зв'язків з банківськими синдикатами-емітентами, одержанні достовірної інформації про стан цін на облігації тощо.

Хоча походження інвестицій визначити іноді неможливо, вважається, що, принаймні, значна їхня частина – клієнти європейських банків. Включені в цю групу такі інституціональні інвестори, як корпорації та пайові фонди, страхові компанії, пенсійні фонди, а також індивідуальні інвестори з країн з хитливою валютою. “Євробонди” користуються популярністю у інвесторів з країн Середнього Сходу, які мають “дешеві” кошти від продажу нафти. Не виключено, що частина коштів, які “втєкли” з країн з надлишковими економіками, до прикладу, держави СНД, та кошти, що протікають процес “очищення”, саме і поживляють і ринки єврооблігацій.

Одним з найважливіших світових центрів емісії іноземних облігацій є Швейцарія, на долю якої доводиться більше половини загальної суми емісій. В окремі роки експорт капіталу у швейцарських франках, включаючи частку розміщення і банківських кредитів, перевищував 10% валового національного продукту країни. Це, звичайно, зовсім не означає, що Швейцарія експортувала капітал на суму, що перевищує 10% її ВВП. Справа в іншому: через цю країну реекспортуються величезні маси народного капіталу і цей реекспорт здійснюється дуже швидко. В останні роки по сумі своїх нових щорічних інвестицій у цінні папери за кордоном Швейцарія займала четверте місце, поступаючись лише Японії, Німеччині та Великобританії. Немає іншої країни, у якої, згідно з даними платіжних балансів, було б таке сприятливе співвідношення отриманих через кордон і виплачених за кордон відсотків і дивідендів. У Швейцарії воно в середньому складало 2,5:1, у той час як ФРН – 1,4:1, а в Японії – 1,3:1.

Іноземні облігації (у швейцарських франках) емітуються привселюдно, за посередництвом банківського консорціуму і випускаються, звичайно, великим номіналом і на значні суми. Позичальниками на ринку іноземних облігацій у Швейцарії виступають, як правило, тільки міжнародні інститути, іноземні держави і транснаціональні корпорації. Емісії здійснюються банківськими консорціумами на фондових біржах Базеля і Цюриха. Відсотки по іноземних облігаціях звільнені від швейцарського прибуткового податку.

Стратегія виявлення процесу “відмивання” коштів

З надбанням досвіду, правоохоронні органи накопичували інформацію про злочинні прибутки та їх рух, розробляли стратегії і програми регулювання та розслідування цього процесу. Найважливішими стратегіями, що використовуються, є переслідування злочинних доходів та розширення координації та взаємодії у розслідуванні.

В США головною стратегічною програмою стало створення мережі нагляду за фінансовими злочинами, заснованої у Вирджинії Міністерством фінансів (FinCEN). Їй надано право на створення широкої моніторингової та аналітичної мережі для взаємодії у розслідуванні фактів внутрішнього і міжнародного відмивання коштів та інших фінансових зловживань федеральними, штатними, місцевими та закордонними правоохоронними органами. Програмою FinCEN передбачені різноманітні таємні форми банківських

інформації надання відомостей про грошові трансакції (CTR), дані про грошову діяльність (SAR), відомостей про валютні та монетарні інвестиції (MIR), повідомлень про валютні трансакції в казино (CTRC), про банківські та фінансові рахунки (FBAR) та інформування про ці форми трансакцій і місцевих правоохоронних агенств. База даних мережі містить інформацію про близько 220 тис. справ CTRC, близько 226 тис. справ SAR, близько 114 тис. FBAR. У 1998 році система обслуговувала близько 72 тис. записів у базі даних FinCEN являє собою різноманітні повідомлення про відмивання коштів, отримані в яких можна отримати через Інтернет.

Однією з міжнародної фінансової корпорації у фінансовій сфері є спеціальна група фінансових дій FATF (Financial Action Task Force), заснованої в Парижі в 1989 році. Терміном на 1999 рік до неї увійшло 26 юрисдикцій, які належать до міжнародної організації. На її прикладі було організовано декілька груп корпоративних груп, включаючи азійську-тихоокеанську та карібську групи по відмиванню коштів.

У багатьох країнах світу організовані підрозділи фінансових розслідувань (FII), які відповідають за фінансові трансакції банків та інших фінансових інститутів, що обслуговують операції з грошима, а якщо це передбачено законодавством, і за аналіз отриманих повідомлень з метою виявлення відмивання коштів та подальшого розслідування. Підрозділи FII є центрами обміну інформації і координації дій з іншими державами.

У межах існуючих стратегій виконуються і більш специфічні програми. Вони включають використання даних про фінансові трансакції для ідентифікації адресатів, розгляду справ, використання спеціальних груп, проведення короткого документального аналізу.

Використання даних про фінансові трансакції для ідентифікації адресатів аналіз таких доповідей про трансакції з метою виявлення осіб, що відмивають кошти та об'єктів відмивання. В США це досягається шляхом оприлюднення повідомлень в межах мережі FinCEN.

При розгляді справ, проходить безперервне вивчення фінансової юрисдикції, яка може чи не може включати елемент відмивання коштів. Оскільки в минулому правоохоронні органи сконцентрували свою увагу на очевидних злочинних діях, пов'язаних з наркотиками, шахрайством, вимаганням та рекетом, гроші, отримані за рахунок таких злочинів, часто не деталізуються. Розгляд справ (випадків переказів), з точки зору інспекторів відмивання коштів, може надати додаткові звинувачення для справи, що знаходиться на стадії розслідування.

Використання груп спеціального призначення для виявлення, розслідування та покарання порушників надає всебічний і координований підхід у боротьбі зі злочинцями, що беруть участь у відмиванні коштів. Така кооперативна модель дозволяє раціонально використовувати наявні ресурси і мінімізувати дублювання зусиль.

Зворотний аналіз проводиться в тих випадках, коли в процесі ознайомлення з фінансовими деклараціями виявляються кошти невстановленого походження.

Зворотне відслідковування коштів до кримінального джерела – завдання важке, але необхідне. Без доказів злочину відмивання коштів неможливо звинувачувати в відповідальності. Однак, в деяких країнах тільки гроші, що отримані в результаті реалізації наркотиків, розглядаються у справі відмивання, в той час як в інших державах є більш широке коло доказів кримінальної діяльності.

Беручи до уваги кількість та масштабність трансакцій, що здійснюються у світі за допомогою сучасних інформаційних технологій, практично неможливо здійснювати фінансових ділків, за допомогою незаконних схем, отримати надприбутки та складність контролю правоохоронних органів за цими операціями можна сказати про необхідність адаптування підходів і принципів боротьби зі злочинністю до сучасних умов, використовуючи і закордонний досвід.

Значимість ефективності боротьби і попередження з незаконного обороту капіталів з України під виглядом здійснюваних експортно-імпортових фінансових операцій, шахрайських дій з цінними паперами, використання інституту банкрутства в вузькокорпоративних інтересах та відмивання “брудних” коштів важко переоцінити. Сьогодні очевидний наступ на права громадян, характер злочинності, а правоохоронні органи не завжди готові їй протистояти. В зв'язку з чим зазначена проблема ототожнюється з економічною безпекою країни. Негативні тенденції такі, що їх ігнорування може мати незворотні наслідки для суспільства.

Тому, для вирішення проблем боротьби з фінансовими злочинами в сучасних умовах необхідно вирішити триєдине завдання:

- 1) опанування фінансових схем і механізмів, що використовуються в економічній господарських системах;
- 2) юридична, контрольна, кримінологічна характеристика (оцінка) зазначених схем і механізмів;
- 3) створення і використання інформаційно-технічних засобів моніторингу та застосування їх при виявленні правопорушень в економічній господарських систем.

Це, звичайно, далеко не повний перелік заходів держав та світової співтовариства, що сприятиме подоланню негативних явищ, супроводжуваних функціонування національних і транснаціональних господарських систем. Для досягнення належного ефекту потрібна реалізація всього комплексу заходів економічного, правового і управлінського характеру, повинні застосовуватись паралельно і одночасно.

Література:

1. Рубцов Б.Б. Зарубежные фондовые рынки: инструменты, структура, механизмы функционирования: Профессорский курс в Финской академии при Правительстве Российской Федерации. – М.: ИНФРА-М, 1996.
2. Шаваев А.Г. Система борьбы с экономической разведкой. – М.: Издательский “Правовое просвещение”, 2000.
3. Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. – М., 1993.
4. Tokyo Stock Exchange. 1991 Fact Book. – Tokyo, 1991. Intersec. – 1991. July/August/ – P.236-238.